

Куц В.А.

НЕСПРОМОЖНІСТЬ «МАГІЧНОЇ» КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ МИСТЕЦТВА

У статті розглядаються філософські погляди на проблему походження мистецтва, аналізується сутність і розкривається особлива сторона людської діяльності на рівні практики.

Ключові слова: мистецтво, магічна концепція, специфічне, людство, діяльність, практика.

Протягом тривалого часу дослідниками мистецтва розвивалася й обґрунтовувалася магічна концепція походження мистецтва. Одним із перших її сформулював французький історик-археолог Соломон Рейнак. Аналізуючи виникнення найдавніших творів мистецтва, він писав: «Ми стикаємося тут з магічним походженням самого мистецтва, яке мало за мету прилучити чаклуванням тих тварин, якими харчувалося плем'я» [8, с. 136]. Прихильником концепції був і німецький дослідник первісного мистецтва Герберт Кюн. На його думку «мистецтво, як і релігія, є шляхом людини до розкриття вічної таїни божества, одним із шляхів наближення до Бога. Тому й живописні зображення неодмінно були пов'язані з релігійним культом» [11, с. 49].

Взаємодія різних форм суспільної свідомості впродовж історії була зумовлена багатьма об'єктивними чинниками. Визначалася вона тим, наскільки вичленилася, диференціювалася й спеціалізувалася людська діяльність, котра є специфічною для кожної із досліджуваних форм свідомості, наскільки отримала вона своє інституціональне закріплення у певних соціальних установах та організаціях. Оскільки в первісному суспільстві така спеціалізація ще не відбулася (або перебувала в зародковому стані), не можна говорити про взаємодію мистецтва і релігії як сформованих форм свідомості, що існують окремо одна від одної. Але взаємодію окремих елементів чи сторін єдиного, цілісного (синкретичного) утворення вже можна назвати духовним життям первісного суспільства. Це означає, що естетична і релігійна діяльність ще не «розійшлися», не відокремилися й реалізувалися в системі цілісного міфологічно-обрядового комплексу.

Тим часом в зарубіжній літературі не припиняються дискусії з приводу виникнення, еволюції та

взаємодії релігійної і художньої свідомості. Одна з ліній дискусії ґрунтується на основі визнання думки про те, що генетично й історично мистецтво виникло з релігійної свідомості та релігійного ставлення до світу. Найбільш яскраво ця точка зору виражена Люсьєном Леві-Брюлем: «міфологічна художня свідомість виникає з містичної орієнтації первісної людини» [5, с. 259]. Цю думку підтверджує М. Дворжак: «мистецтво – безпосередній орган суб'єктивних релігійних переживань» [3, с. 9]. Герберт Рід, зокрема, категорично наполягає, що ірраціоналістичне, містичне начало передусє естетичному, художньому мисленню і що в подальшому ми бачимо мистецтво й релігію, які поряд виходять з неясних сутінок історії [7]. Та найголовніше завдання не в тому, щоб «розвести» первісну художню діяльність і магічну, релігійну, а в доведенні того, що соціальні потреби, які породили початки мистецтва й релігії, були не лише відмінними, а в певному розумінні навіть протилежними. Доведення цього – головний аргумент спростування «магічної» концепції походження мистецтва.

Складним, але необхідним для розуміння проблеми походження мистецтва й релігії, є питання про те, чи реалізується кожна соціальна потреба в особливому, якісно-специфічному виді діяльності людей, чи можуть в одному виді діяльності людей реалізуватися кілька принципово відмінних потреб. Відповідаючи, треба мати на увазі, що в первісному суспільстві спеціалізація й диференціація видів діяльності лише зароджувалися. Практично вона зводилася лише до віково-статевого поділу праці: полювання на великих тварин (мамонти, зубри, печерні ведмеді тощо) була прерогативою дорослих чоловіків, а збиранням плодів і полюванням на дрібних тварин займалися жінки й діти. Проте в родовому суспільстві, окрім

споживчої діяльності, зароджувалися й початки духовної діяльності, яка знаходила своє виявлення в обрядах. Саме в них реалізовувалися кілька якісно різних духовних потреб первісної общини: емоційно-експресивна, пізнавальна, естетична, магічна (тобто релігійна). Можливість такої єдності зумовлена тим, що існуючі види діяльності ще не відокремилися від обрядових дійств.

Перш ніж перейти до проблеми взаємозв'язку мистецтва й релігії, слід зважити, що релігія, як і мистецтво, не споконвічні. В. Зибковець довів, що виникненню релігії передував дореалістичний період. На його думку: «безрелігійна епоха охоплює у наших предків період давнього, середнього й частково пізнього палеоліту» [4, с. 100–102]. Але, заперечуючи наявність у них релігії, вчений водночас допускає існування в них моралі й мистецтва. Із цього випливає, що: «не лише неандертальці, а навіть синантропи й пітекантропи мали «розвинутий інтелект», мислили «логічно», себто були розумними істотами. Поведінка в їхньому середовищі нібито регулювалася моральними нормами; у них вже нібито формувалися естетичні потреби, а отже зароджувалося й мистецтво. Не було в них лише релігії» [4, с. 245–247]. Таке міркування породжене ігноруванням істотних якісних відмінностей між первісним стадом «людей, що формувалися» (архантропи, палеоантропи), та первісною общиною людей сучасного фізичного типу (неоантропів, *Homo sapiens*), до яких належали люди верхнього палеоліту (кроманьйонці). Цю суперечність долає теорія двох стрибків.

На думку Ю. Симонова, у формуванні людини й суспільства перший стрибок знаменував перехід від використання готових знарядь праці нашими антропоморфними предками до їх виготовлення. Результатом чого було перетворення австралопітекових мавп у мавпоподібних людей (архантропів), до яких належать пітекантропи, синантропи й *Homo habilis* (людина уміла) [10, с. 26–33].

Другий стрибок – перетворення найдавніших людей (палеоантропи, неандертальці) на людей сучасного типу і фактичне припинення їхньої біологічної еволюції. Цей вид людини вже володіє певними можливостями для розвитку не лише фізичних, а й розумових здібностей, для пізнання навколишнього світу й самого себе. З цього моменту прогрес людства виявляється у формі оволодіння новими засобами праці й пізнання (знаряддя праці, знакові системи) та передачі умінь, навичок новим поколінням. Іншими словами, з цього моменту прогрес суспільства реалі-

зується як прогрес людської культури, тоді як на етапі людей, що формувалися, він реалізувався ще як спадкові зміни морфологічної структури, які визначалися природним відбором [10, с. 147–179].

З теорії двох стрибків випливає, що епоха людей, які формувалися (архантропи, палеоантропи) – епоха становлення людського суспільства і самої людини, коли людське начало лише пробивало собі шлях, долаючи звірине і біологічне. Адже спільність людей, що формувалися, була первісним стадом, в якому велику роль відігравали біологічні, тваринні інстинкти [10, с. 242–319]. З позицією В. Зибковця важко погодитися, тому що: форми відображення архантропів і палеоантропів були дуже примітивними, вони не могли вийти за рамки усвідомлення конкретної наявної ситуації, їхня уява залишалася нерозвинутою (вони були нездатні до узагальнення й абстрагування).

Для виникнення релігії потрібні були певні гносеологічні передумови. Для того, щоб у тих далеких предків з'явилися ілюзорні релігійні уявлення, потрібно було, аби безсилля людей перед природою пройшло через їхню свідомість. Тим часом антропологи доводять, що у пітекантропів і синантропів були відсутні передумови для членороздільної мови, а отже й відсутнім було понятійне мислення, й через це, очевидно, навіть у початкових формах відсутніми були якісь релігійні вірування.

Але те ж саме можна сказати й про мистецтво й мораль. Наявність певних, закріплених в інстинктах форм поведінки найдавніших мавполюдей, ще не можна кваліфікувати як наявність моральних норм. Ці останні формуються відносно пізно й передбачають вже високий рівень не лише свідомості, а й самосвідомості людини.

Стосовно неандертальців, археологія накопичила певні факти, які дають підстави стверджувати про появу в них елементів первісних вірувань. Принаймні виявлено більше 20 випадків, коли труп неандертальця був похований з певним наміром [5]. Так, кістяки всіх захоронених неандертальців знайдені в позі сплячих на боці, всі вони орієнтовані на захід чи на схід. Особливе значення має відкриття О. Окладніковим захоронення неандертальського хлопчика в Тешик-Таші (Узбекистан): навколо черепа хлопчика розставлені роги гірського цапа. З цього можна зробити припущення про існування якихось магічних вірувань [6, с. 26].

Немає ніяких підстав, ані теоретичних, ані фактичних, відокремлювати початки мистецтва

від часу виникнення початків релігії. Навпаки, є всі підстави гадати, що формування того й іншого відбувалося одночасно. Але це аж ніяк не означає, що явища ці виникали з якоїсь однієї соціальної потреби. Існували лише спільні гносеологічні передумови для формування художньої діяльності та первісних релігійних вірувань, але соціальні їх корені були різними.

Витоки усіх духовних, так званих «вищих», потреб людей слід шукати в їхній матеріальній практиці, у їхній трудовій, виробничій діяльності. Однак для розуміння цих витоків – художньої творчості й релігійних вірувань – мусимо вичленити два складники людської практики. Річ у тому, що суспільна практика (тобто виробництво людьми матеріальних благ) із самого початку свого існування включала в себе як об'єктивні (себто незалежні від людей) відношення до природи, так і об'єктивні відносини між людьми. Ці об'єктивні відношення людей до світу мають два складники, без вичленення яких не можна правильно зрозуміти соціальних витоків мистецтва і релігії. Один складник людської практики виражає й фіксує ступінь панування людей над зовнішнім світом, а інший – панування об'єктивних умов життя над ними.

Ці два складники суспільної практики існували вже в первісному суспільстві, на світанку людської історії. Співвідношення їх у первісну епоху було специфічним: люди робили лише перші кроки на шляху підкорення собі об'єктивних умов їх життя, й отже в їхній практичній діяльності несвобода й залежність явно переважали над свободою. До того ж слід враховувати, що в різних видах практичної діяльності й навіть у різних ситуаціях міра свободи була різною, що, зрештою, зумовлювало й розмежування застосування первісними людьми засобів впливу на природу: в одному випадку це були реальні засоби впливу, підкріплені знаннями й досвідом, в іншому – ілюзії, що видавали бажане за дійсне.

Хоча первісна людина й робила лише перші кроки до підкорення собі сил природи, її вміння, навички й емпіричні знання не слід недооцінювати. Зішлемося на А. Анісімова: «Весь уклад життя мисливця, його вміння жити в суворій тайзі – усе свідчить про різнобічні знання й нагромаджені віками досвід. Мисливець, наприклад, за характером лосиного сліду дізнається, місцевий це чи прийшлий звір, прийшов він здаля чи з близьких місць, самець це чи самка, молодий і недосвідчений чи старий і розумний звір. За гілками, які пообгризав лось, мисливець без-

помильно визначає, голодний був звір чи ситий, за його слідами – як поведився звір на жируванні; чи довго днював тут, пішов сам чи його хтось сполошив і таке інше. Враховуючи це все, мисливець і вирішує, де шукати звіра» [1, с. 30].

Багато подібних описів є в інших авторів – мандрівників і вчених (В. Арсеньева, Л. Штернберга, В. Богораза, Б. Малиновського та інших). Саме цей складовий елемент суспільної практики первісних людей, де реалізувалася їхня свобода, й був основою початків естетичної діяльності.

Таким чином, початки художньої діяльності виникали в безпосередньому зв'язку з двома сторонами життя первісних людей: по-перше, у процесі і на основі трудової діяльності, передусім – виготовленні знарядь праці; по-друге, в процесі розвитку засобів спілкування між людьми, в яких об'єктивувалося пізнання світу.

Виготовлення знарядь праці було головним чинником розвитку свідомості. Для того аби знайти необхідний матеріал для виготовлення знарядь, надати цьому матеріалові доцільну для трудової діяльності форму, необхідно мати у свідомості образ бажаного об'єкта, усвідомлювати характер його впливу на навколишні речі. Таким чином, свідомість повинна була відірватися від безпосередньої життєдіяльності наших антропоморфних предків, вийти за межі одиничної, конкретної ситуації і створити образ, що випереджає результати трудових дій. Перші кроки по виготовленню знарядь праці архантропи робили надто повільно, через тисячоразову перевірку шляхом проб і помилок. Генетично не свідомість передувала виготовленню знарядь праці, а навпаки, перші спроби виготовлення знарядь, які супроводжувалися морфологічною зміною передніх кінцівок, передували розвитку свідомості. Це, до речі, підтверджується висновками антропологів, згідно з якими зміна руки передувала розвиткові мозку [2, с. 49–50]. Проте свідомість стала необхідною передумовою доцільної діяльності людей по виготовленню знарядь праці.

Виготовлення знарядь виступає не просто як необхідна діяльність, а як така, що приносить суб'єктивне задоволення реалізацією своїх людських здібностей, знань і умінь. Створюючи знаряддя праці, люди вперше отримують можливість виявити такі об'єктивні властивості речей, як симетрія, ритм, і не просто виявити, а й насолодитися ними. А це означає, що люди починають засвоювати світ не лише за законами необхідності і доцільності, а й за законами краси. Отже естетичне ставлення до світу не було продуктом

«вищого духу» – воно виникло у процесі й на основі трудової діяльності, первісно – як одна з її складників. І найголовніше, естетична діяльність первісних людей не виокремлювалась з-поміж інших видів їхньої діяльності, не є продуктом їхньої «магічної» діяльності.

Як зазначалося, початки мистецтва пов'язані не лише з процесом виготовлення знарядь праці, а й із розвитком засобів спілкування між людьми. У найдавніших людей (архантропів), вочевидь, засоби спілкування були вплетені безпосередньо у процес діяльності й являли собою нерозчленовані жесто-звукові комплекси [9, с. 97–98].

Формування мистецтва на основі комунікативної діяльності людей докладно висвітлив у своїй книжці В. Шерстобитов: «малюнок із самого початку був не лише реалізацією художньої, естетичної потреби, а й засобом матеріалізації певних образів і думок й передачі їх іншим людям» [14]. Можна погодитися з думкою етнографа К. Штейнена: «Малюнок, який повідомляє, старший за той малюнок, що прикрашає» [13, с. 133]. У зв'язку з цим значний інтерес викликає дослідження найдавніших орнаментів. Б. Фролов переконливо довів, що виникнення орнаменту в первісному суспільстві пов'язане не лише із формуванням естетичної потреби у прикрасах, а й із розвитком людського пізнання, з формуванням математичних знань, причому пізнання чисел поєднувалося у первісному суспільстві з виявленням і осягненням ритму візерунків та фігур.

Цікавою є й думка про те, що до художньої творчості первісну людину спонукав такий естетичний об'єкт, яким поставала перед нашими предками сама природа. Вона пробуджувала у первісної людини естетичне почуття, а звідси – й бажання певним чином відтворити її красу. «Відчуття природи, – пише А. Федоров-Давидов – набагато старіше від зображення картин природи. В тому чи іншому вигляді воно було притаманне людині на всіх ступенях її розвитку. Та перш ніж бути відображеним на картинах природи в живопису й таким чином виступити як пейзажне відчуття природи, воно мало інші допейзажні форми свого вираження» [12, с. 3].

У первісному суспільстві естетичне пізнання природи обмежується фіксацією окремих природних явищ, тварин, рослин, птахів, риб. Найбільше, на що здатен був первісний «художник», це відтворювати групи тварин чи якісь еле-

менти пейзажу. Так, у найстаріших печерах Франції (Фон де Гом, Камбрель) та Іспанії (Альтаміра, Ла Пасьєга) були знайдені зображення окремих тварин – бізона, лева, коня й лише в деяких випадках – стада оленів (Лімейль і Дордонь – Франція) [14, с. 25].

Щоправда, оскільки первісна людина була безсилою й залежною від природи, це породжувало страх перед нею, а звідси – й прагнення «задобрити» сили природи, що породжувало в неї й релігійні уявлення. Так, уже на перших етапах розвитку людського суспільства були виділені, хоча ще й не в розвинутому вигляді, основні складники предмета естетичного відображення: виробнича діяльність (у широкому розумінні) людини, природа й духовне життя суспільства. Діалектика цих складових елементів така. Чим більше вдосконалювалась людська праця, тим більш поглиблюється естетичне пізнання людиною природи, її об'єктивно наявної краси, а також вдосконалюються суспільні форми життя, які і створювали об'єктивні умови для естетичного освоєння світу.

Отже художнє й релігійне освоєння світу розпочалося в епоху первісності в нерозчленованій системі, яку являв собою міфологічно-обрядовий комплекс. Однак водночас не слід допускати, що один вид певної, скажімо, художньої діяльності виник із релігійних уявлень. Початки цих форм свідомості виникли одночасно, але соціальні потреби, що їх породили, були не лише відмінними, а певною мірою й протилежними. У ставленні первісних людей до природи чітко виявлялися два складники: один фіксував й виражав ступінь панування людей над природою, а інший характеризував панування природи над людьми. Саме перший складник практики первісних людей, в яких реалізувалася їхня свобода, й був основою зародження початків естетичної діяльності. Причому цей процес був невіддільним від інших видів діяльності людей й передусім від діяльності виробничої, трудової, в тому числі й від виготовлення знарядь праці.

Магія й інші найдавніші форми релігійних вірувань породжені незадоволеною практичною потребою впливу людей на природу. Витоки їх слід шукати в обмеженості людської практики, у несвободі людей, у їхній залежності від пануючих над ними стихій природи. Із цих міркувань і випливає неспроможність «магічної концепції» походження мистецтва.

Список літератури:

1. Анисимов А.Ф. Духовная жизнь первобытного общества. М., 1914.
2. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. М., 1988.
3. Дворжак М. Очерки по искусству средневековья. М., 1934.
4. Зыбковец В.Ю. Дорелигиозная эпоха. К истории формирования общественного сознания. М., 1959.
5. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1937.
6. Окладников А.П. Утро искусства. Л., 1982.
7. Read H. The Forms of things unknown. 1967, Numb. 4.
8. Рейнак С. Орфей. Всеобщая история религий. Париж, б.р.в.
9. Спиркин А.Г. Происхождение сознания. М., 1960.
10. Симонов Ю.И. Как возникло человечество. М., 1966.
11. Угринович Д.М. Искусство и религия. М., 1982.
12. Федоров-Давыдов А. Русский пейзаж (XVIII – нач. XIX века). М., 1953.
13. Черепанін В.М. Еволюція і трансформація іконографічного канону в українському авангарді. Гуманітарні науки. 2002. № 4.
14. Шерстобитов В.У. У истоков искусства. М., 1971.

**НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ МАГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ
ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИСКУССТВА**

В статье рассматриваются философские взгляды на проблему происхождения искусства, делается анализ сути и раскрывается особая сторона человеческой деятельности на уровне практики.

Ключевые слова: искусство, магическая концепция, специфическое, деятельность, практика.

THE INSOLVENCY OF THE MAGIC CONCEPT OF ORIGIN OF ART

The article examined the philosophical views on problem power paint, analyzed the life road end revealed general especially men's side activity at the practical level. Artistic and religious development of the world began in the era of primitiveness in an indivisible system, which was a mythological and ritual complex. Since primitive man was powerless and dependent on nature, that caused the fear of it, and hence – the desire to “please” the forces of nature, which created religious ideas. However, at the same time, it should not be assumed that one type of a certain artistic activity arose from religious ideas. The beginnings of these forms of consciousness originated simultaneously, but the social needs that gave rise to them were not only different but opposite to some extent. The attitude of primitive people to nature had two components: one fixed and expressed the degree of human domination over nature, and the other characterized the domination of nature over people. It was the first component of the practice of primitive people, in which their freedom was realized, and boosted the emergence of the beginnings of aesthetic activity. Moreover, this process was inseparable from other types of human activity and, above all, from the activities of production, labor, including the manufacture of tools. Magic and other ancient forms of religious beliefs were generated by the dissatisfied practical need of the human influence on the nature. One should look for their beginnings in the limited nature of human activity, lack of human freedom, their dependence on the forces of nature dominating them. Taking into account the above, it results in the insolvency of “magic concept” of the origin of art.

Key words: paint, magic concept, specification, activity, practice.